

KAPADOKYA BÖLGESİ BİZANS KİLİSELERİNDE “MASUMLARIN KATLİ” SAHNESİ

“MASSACRE OF THE INNOCENTS” SCENE IN BYZANTINE CHURCHES OF CAPPADOCIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Eylül 2024	Received: September 18, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 6 Ocak 2025	Peer Review: January 6, 2025
Kabul: 17 Nisan 2025	Accepted: April 17, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1552080

Gizem ÖNCELEN*

ÖZET

Bu çalışmanın konusunu Kapadokya bölgesi Bizans kiliseleri duvar resimlerine konu olan “Masumların Katli” sahnesi oluşturmaktadır. Sahnenin kaynağı Matta İncili olup Apokrif Barnabas İncili ve Yakup İncili'nde de söz konusu olaya değinilmiştir. İsa Kral Herodes'in devrinde Yahudiye'nin Beytüllahim kentinde dünyaya gelmiştir. Kahin krallar doğuda O'nun yıldızını görür, Herodes krallara kendisinin de tapınmak istediğini, çocuğu bulunca kendisine haber vermelerini söyler ancak İsa'yı bulup tapınan kahinler gördükleri düşte Herodes'in yanına dönmeleri konusunda uyarılınca ülkelerine başka yoldan döner. Herodes bu duruma çok öfkelenip Beytüllahim ve yöresindeki iki ve iki yaşından küçük tüm erkek çocukların öldürülmesini emreder. Bu olay gerçekleşmeden önce Rabb'in bir meleği Yusuf'a rüyasında görünerek Mısır'a kaçmalarını haber verdiği için İsa bu katliamdan kurtulmuştur. Hristiyanlığın ilk şehitlerini konu alan bu sahne Kapadokya'da 13 yapıda karşımıza çıkar. Söz konusu sahne çocukların öldürülmesi emrini veren Kral Herodes, söz konusu emri uygulayan askerler ve evladına ağlayan Rahel olmak üzere üç sekansa ayrılır ve karşılaştırmalı örneklerinden ayrı olarak, bölgede ikonografik birlik söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Bizans Resim Sanatı, Kapadokya Resim Sanatı, Hristiyan İkonografisi, Masumların Katli, Herodes, Rahel

* Dr. Öğr. Üyesi. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir / Türkiye
e-posta: gizemaltun@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6746-3339

ABSTRACT

This study focuses on the “Massacre of the Innocents” scene depicted in the wall paintings of Byzantine churches in the Cappadocia region. The source of this scene is the Gospel of Matthew, and it is also mentioned in the apocryphal Gospels of Barnabas and James. Jesus was born in Bethlehem, a town in Judea, during the reign of King Herod. Astronomer kings see his star in the east; Herod tells them that he wishes to worship the child and asks them to inform him when they find the child. However, after finding and worshipping Jesus, the astrologers are warned in a dream not to return to Herod, so they take another route back to their country. Enraged by this, Herod orders the killing of all male children aged two and under in Bethlehem and its vicinity. Before this event occurs, an angel of the Lord appears to Joseph in a dream, instructing him to flee to Egypt, which allows Jesus to escape the massacre. This scene appears in 13 structures in the Cappadocia region and is significant as it depicts the first martyrs of Christianity. The scene is divided into three sequences: King Herod, who orders the killing of the children; the soldiers carrying out the order; and Rachel weeping for her children. Unlike comparative examples, there is iconographic unity within the region.

Keywords: Byzantine Painting, Cappadocian Painting, Christian Iconography, Massacre of the Innocents, Herod, Rachel

GİRİŞ

Kapadokya Bölgesi çok sayıda Bizans kilisesi barındıran ve bu kiliselerde Bizans resim sanatının zenginliğini sunan önemli bir yerleşimdir. Bölge kiliselerindeki zengin resim programı, özellikle Orta Bizans resim sanatı hakkında veri sunar. Bizans coğrafyasında az sayıda örnek barındırdığından dolayı Masumların Katli sahnesinin Kapadokya'daki yoğunluğu önem taşır. Kaynağı Matta İncili olan sahnenin ikonografisi şekillendirilirken Apokrif metinlerden de yararlanıldığı görülmüştür. Kapadokya'da 13 yapıda karşımıza çıkan sahnenin ikonografisi üç sekansa ayrılır. Kral Herodes'in askerlerine Beytüllahim bölgesinde yaşayan 2 yaşından küçük erkek çocukların öldürülme emrini vermesi ve/veya öldürülen çocukları izlemesi, askerlerin kral Herodes'in emrini yerine getirmesi ve öldürülen çocuklara ağlayan Rahel tasviri sahnenin genel şemasını oluşturur. Söz konusu yapılarda nüans farklılıkları ve üslupsal değişimlere rastlansa da sahnenin merkezinde bir çocuğun öldürülme anı tasvir edilir. Bu eylemin devamlılık içerdiğini göstermek amacıyla da yerde üst üste duran, uzuvları parçalanmış cansız çocuk bedenlerine yer verilmiştir.

TEOLOJİ

Masum Çocukların Katli sahnesine ilişkin bilgiler Kanonik İncillerden yalnızca Matta İncili'nde karşımıza çıkar. İsa Kral Herodes'in devrinde Yahudiye'nin Beytüllahim kentinde dünyaya gelmiştir. Kahin krallar doğuda O'nun yıldızını görür, Herodes kahin krallara kendisinin de tapınmak istediğini, çocuğu bulunca kendisine haber vermelerini söyler ancak İsa'yı bulup tapınan kahinler gördükleri düşte Herodes'in yanına dönmemeleri konusunda uyarılınca ülkelerine başka yoldan döner (Matta 2: 1-12). Daha sonra Rabb'in bir meleği Yusuf'a rüyasında görünerek Mısır'a kaçmalarını haber verir. Aynı gece Yusuf, İsa ve Meryem'i alıp Mısır'a doğru yola çıkar.

Herodes yıldızbilimciler tarafından aldatıldığını anlayınca çok öfkelenir. Onlardan öğrendiği vakti göz önüne alarak Beytlehem (Beytüllahim) ve bütün yöresinde bulunan iki ve iki yaşından küçük erkek çocukların hepsinin öldürttü. Böylelikle Peygamber Yeremya aracılığıyla bildirilen şu söz yerine gelmiş oldu: "Rama'da bir ses duyuldu, ağlayış ve acı feryat sesleri! Çocukları için ağlayan Rahel avutulmak istemiyor. Çünkü onlar yok artık! (Matta 2: 16-18; Yeremya 31: 15).

Apokrif metinlerden Barnabas İncili'nde askerlerin Herodes'in emriyle tüm çocukları boğazladığı yazılıdır ama bu çocukların yaşlarına dair bir bilgi verilmemiştir (Barnabas, 8). Yakub İncili ise Herodes'in emri verdiği sırada bebek olan Vaftizci Yahya'nın sürecine değinir. İsa ailesi tarafından Mısır'a götürülerek Herodes'in katliamından uzaklaşmıştır ancak Yahya'nın kurtuluşu

mucizevi bir şekilde gerçekleşmiştir. Elizabeth Yahya'yı saklayacak bir yer bulamayınca dağdan yardım istemiş ve dağ ikiye ayrılıp onları içine almıştır:

Fakat Herodes kahinlerce terk edildiğini öğrenince, öfkelenir ve cellatlarını gönderir ve onlara iki yaş altındaki bütün çocukları öldürmelerini emretti. Çocukların öldürüldüğünü duyan Meryem korktu. (Bebeğini) sığır yemliği içine yatırdı. Fakat Elizabeth de Yahya'nın arandığını duyunca, onu aldı ve dağa çıktı. Onu saklayabilecek bir yer bulabilmek için çevreye baktı. Ve saklayabilecek bir yer bulamadı. Ve Elizabeth içini çekti ve dedi: "Allah'ın dağı, beni çocuğumla birlikte içine al!" Çünkü korkudan (daha fazla) çıkmadı ve birdenbire dağ ikiye yarıldı ve onu içine aldı. Ve dağ onun için bir ışık hizmeti bıraktı: yani Rabbin bir meleği onlara indi ve onu korudu (Yakub İncili, 22. Bölüm; Sarıkçıoğlu, 2009, s.136).

Kutsal Aile Herodes'in ölümünden sonra Beytüllahim'e dönmeyi ve Celile'deki Nasıra'ya gider. Bunun sebebi Herodes'in üç oğlunun en kötüsü olan Arhelaus'tan kaçınmaktır. (Clarke, 2003, s. 23). Matta 2:1 ve Luka 2:4-7 başında İsa'nın doğduğu yer olarak Beytüllahim kentinin adı geçer. Yuhanna 7: 42'de "Kutsal Yazı'da Mesih Davut'un soyundan, Davut'un yaşadığı Beytüllahim Kentinden gelecek denmemiş midir?" yazılıdır. Ancak Beytüllahim'de doğduğu halde, İsa hayatı boyunca "Masumların Katli" sonrasında yerleştiği "Nasıralı" olarak anılır.

Kral Herodes (MÖ 37- MS 4) MÖ 40 yılında Julius Sezar'ın müttefiki olan General Mark Antony'e çalışmış ardından MÖ 37 yılında Senato tarafından Yahudiye eyaletine Yahudilerin Kralı olarak atanmıştır. Yahudiler neredeyse 40 yıl boyunca Herodes'in yönetimi altında ağır bir baskıya maruz kalmıştır (Barnett, 1999, s. 68-70). Herodes uzun yıllar süren hükümdarlığı sürecinde iktidarını tehlike altında hissetmiş ve söz konusu tehlikeleri uzaklaştırmak için zulüm yapmaktan çekinmemiştir. Karısı Mariamne'yi idam cezasına çarptırarak ve oğlu Aristobulus'u saltanatına tehdit olarak görüp öldürmüştür (Barnett, 1999, s.71). Yahudilerin Mesih'i bekleyişi, İsa'nın bir Mesih olarak müjdelenmesi ve uzak diyarları aşarak İsa'ya tapınmaya gelen Mecusi Kahinler, Herodes'in saltanatının tehlikede olduğunu düşündürmüştür. Bu doğrultuda Herodes'in gerçekleştirdiği eylem, tehdit oluşturan aile üyelerine verdiği ceza ile aynıdır. Ancak bu ceza masumlara kesilmiştir.

Masumların Katli gibi İsa'nın çocukluk dönemine dayanan olaylar, başrahiplerin İsa'yı bulup mahkum etmesine yardım edeceği zamanı, yani İsa'nın passionunu ima ederek öncesini ve sonrasını yansıtır. İsa'nın hayatı ve Musa'nın hayatı çeşitli paralellikler içerir. Her ikisinin hikayesinde de kurtuluşun aracısı olacak çocuğun hayatına kast edilir, masum çocuklar zarar görür, kralın girişimi başarısız olur

ve kurtuluş getirecek olan çocuk kurtulur (Lincoln, 2013, s. 46). İsa'nın Mısır'a götürülmesi Hoşea 11:1 bapında geçen "Ben oğlumu Mısır'dan çağırdım" kehanetini göstermek içindir. Böylece İsa ile İsraililerin Mısır'dan kaçışı arasındaki bağlantı vurgulanır (Clarke, 2003, s. 22; Sarıkçıoğlu, 2017, s. 48). İsa'ya zulmeden Herodes, Musa'ya zulmeden Firavun'la benzer bir tutuma sahiptir. Benzer şekilde Kutsal Aile'nin Mısır'dan dönüşü Musa'nın Mısır'dan çıkış deneyimini tekrar eder (Clarke, 2003, s. 23).

Katledilen çocuklar "kanla vaftiz edilmişler" ya da "mühürlenmişler" olarak anılıp Hristiyanlığın ilk şehitleri olarak görülmektedir. Schiller, Vahiy kitabının 7. bapında söz edilen 144.000 mühürlü şehit sayısının Beytullahim'de katledilen çocukların sayısı olduğunu ileri sürer (Schiller, 1971, s. 114; Vahiy: 7).

İKONOGRAFI

Bu sahne çocukların öldürülmesi emrini veren Kral Herodes, söz konusu emri uygulayan askerler ve acılarını ifade eden anneler olmak üzere üç sekansa ayrılır (Messis, 2022, s. 70). Millet, Masumların Katli sahnesi için Bizans, Doğu ve Latin olmak üzere üç tip önerir. 5 ve 6. yüzyıllarda Latin Tipini belirleyen özellik cellatların çocukları yere, Herodes'in ayaklarının önüne şiddetle atmasıdır (Millet, 1916, s. 158). Bizans ve Doğu tipi içinse Kapadokya'nın da dahil olduğu çeşitli yerleşimlerden örnek verir ancak kompozisyon şemasını tanımlamaz (Millet 1916; 158-163). Smith de bu sahneyi üç grupta toplar. Helenistik ya da Sembolik olarak adlandırılan grup Santa Maria Maggiore'deki sahne özelindedir (Şek. 1).

Şekil 1

Santa Maria Maggiore Kilisesi "Masumların Katli" Sahnesi / *The Scene of the "Massacre of the Innocents" in the Church of Santa Maria Maggiore* (URL 1)

Bu sahnede Kral Herodes'in tahtında oturduğu ve dağınık saçları omuzlarına dökülen annelerin ölçülü yalvarma hareketleriyle çocuklarını krala uzattıkları görülür. Sahne gerçeklikten ziyade sembolik bir anlam içerir. Öldürülecek olan masumların ilk Hristiyan şehitleri olma yönündeki arzuları, dolayısıyla sahnenin manevi anlamı öne çıkar. Söz konusu sahne Hristiyanlığın kahramanlık ürünüdür (Smith, 1918, s. 60-61). 2. grup olan Suriye-Mısır tipinde bir gerçeklik olarak çocukların zorla öldürüldüğü anlatım öne çıkar. 3. grup olan Provençal ya da Parçalayıcı tip ise Berlin Müzesi'nde bulunan 5. yüzyıla ait bir fildişi fragmanla açıklanır (Şek. 2). Burada bir çocuğu ayaklarından tutan asker tasvir edilir ve Kral Herodes'in bir seki üzerinde duran ayaklarının önünde öncesinde öldürülmüş olan başka bir çocuğun tasviri vardır (Smith, 1918, s. 62-63).

Şekil 2

Berlin Müzesi Fildişi Panel, 5. yy. / *Ivory Panel from the Berlin Museum, 5th Century* (URL 2)

Şekil 3

Çavuşin Nikephoros Phokas Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Çavuşin Nikephoros Phokas Church* (Öncelen Archive 2020)

Söz konusu sahnenin temsilleri dramatik yoğunluğa sahip sahiptir. Aynı zamanda acımasızlık ve merhamet düalitesini bir arada bulundurur. Görevlerini yerine getiren askerlerin duygudan uzak tutumları, evlatlarını koruyamayan annelerin acılı ifadeleri ve üst üste yığılmış bebek bedenleri sahnenin kaotik kompozisyonunu gözler önüne serer. Kapadokya bölgesinde 14 yapıda bu sahne karşımıza çıkar. Söz konusu yapılar; Bahattin Samanlı, Eğritaş, Göreme 11 (St. Eustathe), Güllüdere Ayvalı, İçeridere, Güzelöz Haç, Güzelöz 3 Nolu Kilise, Tağar Karlık, Soğanlı Belli 2 (Kubbeli 2), Nikephoros Phokas, Ortaköy Aziz Georgios, Pancarlık, Tavşanlı ve Tokalı Eski Kilisedir. Sahnenin günümüzdeki durumuna baktığımızda İçeridere, Eğritaş, Güzelöz 3 Nolu, Karlık, Kubbeli 2, Ortaköy Aziz Georgios, Pancarlık ve Tavşanlı Kiliselerde tahribatın yoğun olduğu ancak tanımlayıcı unsurların fragmanlar halinde günümüze gelebildiği görülür. Bununla birlikte Cemil Kemerlidere, Soğanlı Belli 1 (Kubbeli 1) ve Münşil Kiliselerde söz konusu sahnenin varlığı bilinmekle beraber günümüze ulaşamamıştır.¹

Masumların Katli kompozisyonu Bizans coğrafyasında çeşitlilik gösterse de Kapadokya’da ikonografik birlik söz konusudur. Korunmuş örneklerde sahnenin merkezinde cellat ve çocukların yer aldığı görülür. Bir cellat baş aşağı duran bir çocuğu bacağından tutmaktadır. Diğer elinde kılıç taşır ve önünde bir yığın şeklinde daha önce öldürdüğü çocukların çıplak uzuvları ve başları durmaktadır. Yalnızca Çavuşin Nikephoros Phokas Kilisesinde bir çocuğu ayaklarından iki celladın tuttuğu görülür (Şek. 3). Tavşanlı ve Güzelöz Haç Kilisede celladın yüzünün Herodes’e dönük olması muhtemelen krala itaat ettiğini ve/veya suçun sorumluluğunun krala ait olduğunu ifade eder (Şek. 4 ve 5).

Şekil 4

Tavşanlı Kilise, “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tavşanlı Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 5

Güzelöz Haç Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Güzelöz Haç Church* (Öncelen Archive 2020)

¹ Hacı İsmail Dere 2 Nolu Kilisede Marcell Restle “Masumların Katli” sahnesi olduğunu ileri sürerken Jolivet Levy bu tanımlamaya karşı çıkar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jolivet-Lévy, 2015, s. 199.

Öldürülen çocuklar çıplak tasvir edilir. Yalnızca Pancarlık Kilisede öldürülmek üzere olan çocuk tasvirinde giysiye rastlanır (Şek. 6). Askerlerin çocukları baş aşağı tutması Kapadokya’da yaygındır (Ousterhout, 2017, s. 217). Söz konusu sahnenin perspektiften yoksun ele alındığının en büyük kanıtı çocuklardır. Hristiyan ikonografisinde perspektifin yerini figürlerin önem sırası almaktadır.² Nitekim söz konusu sahnede celladın öldürmek üzere ayaklarından tuttuğu çocuklar neredeyse yetişkin gibi hacimli tasvir edilir. Güllüdere Ayvalı, Bahattin Samanlığı ve Tokalı Eski Kilise örneklerinde olduğu gibi, öldürülen çocuklar uzun bir bedene sahiptir (Şek. 7, 8 ve 9). Bununla birlikte Nikephoros Phokas Kilisesinde cellatların öncesinde öldürdükleri çocuklara dair bir detaya yer verilmezken diğer yapılarda ölü bebek bedenleri / parçalanmış uzuvları yerde üst üste yerleştirilmiştir. Öldürülen masum çocuklar kilisenin ilk şehitleri olarak aziz ilan edilmişlerdir.³ Masumların şehitlikleri Hristiyan şair Prudentius tarafından şu sözlerle kutlanmıştır: “Selam olsun ey masum şehit çiçekleri, hayatın ilk ışıklarında koparıldınız” (Clarke, 2003, s. 22).

İsa’yı krallığı ve gücü karşısında bir tehdit olarak gören Herodes (MÖ 74 - MÖ 4), MÖ 40 yılında Roma toprakları içindeki Beytüllahim’e yönetici olarak atanmıştır. Levanttaki görece geri kalmış bu bölge Herodes döneminde Greko-Romen kültüre dahil olmuştur (Jacobson, 2001, s. 22). Herodes katı ve sert bir hükümdardır ve ömrünün son yıllarında verdiği acımasız cezalarla kana susamış bir tiran olarak tasvir edilir (Smallwood, 1976, s. 103). Ancak MS 1. yüzyılda yaşamış olan Yahudi tarihçi Titus Flavius Josephus (37-100) Masumların Katli olayına değinmemiştir.⁴ Josephus’un öldürülen masumlardan haberi olsa da bu durumu yazmayı seçmemiş olabileceğiyle ilgili görüşler vardır.⁵

- 2 Benzer bir yaklaşıma Çarmıhta İsa sahnesinde de rastlanır. Çarmının iki yanında İsa’ya mızrak saplayan asker Longinos ve ekşi şaraba batırılmış süngeri İsa’nın dudaklarına uzatan Esopos tasvirleri oldukça küçük tasvir edilmektedir. Jerphanion (1925, s. 88), bu iki figürün boyutlarının haysiyetlerine göre azaldığını belirtmiştir. Bkz. Öncelen, 2023, s. 216.
- 3 Hristiyan ayinlerinde 28 Aralık tarihi “Masumlar Günü” olarak anılır, Bkz. Clarke, 2003, s. 22.
- 4 Tarihçi Josephus’un Kral Herodes dönemine ilişkin anlatıları için bkz. Whiston, 1737.
- 5 Bunun sebebi, Herodes’in işkencelerle dolu kariyerinin sonuyla ilgili başka dehşet içeren olayları kaydetmesidir. Yaşlanan Herodes son zamanlarında kimsenin onun ölümüne yas tutmayacağıyla ilgili endişelenince ülkedeki Yahudi liderlerin ölümünden sonra hipodromda kilitli tutulup okçular tarafından binlerce kişinin katledilmesini emretmiştir. Böylece ölümüne evrensel bir yas tutulmuş olacaktır. Josephus’un Greko-Romen kitlesi için yazması da bebek ölümleri yerine hayatının sonundaki zalimliklerini kaydetmesinin sebeplerinden biri sayılır. Çünkü Yunanlılar özellikle Sparta’da olmak üzere “infanticide” yani “bebek öldürme” pratiğini bir tür doğum kontrolü olarak düzenli olarak uygulamaktaydı. Roma’da ise babaların bebeği doğduktan sonra yere bırakma ve ölmesine izin verme hakları bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maier, 1998, s. 179.

Şekil 6

Pancarlık Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Pancarlık Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 7

Ayvalı Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi 2020) (Çizim: Thierry 1965’ten aktaran Türker 2008) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Ayvalı Church* (Öncelen Archive 2020) (Drawing: Thierry 1965 cited in Türker 2008)

Şekil 8

Bahattin Samanlığı Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) (Çizim: Thierry 1963) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Bahattin Samanlığı Church* (Öncelen Archive 2020) (Drawing: Thierry 1963)

Tarihsel bağlamda Herodes’in bu eylemi gerçekleştirdiği ya da hizmet ettiği Romalı efendilerin böyle bir vahşeti tolere etme olasılığı tartışmalıdır (Clarke, 2003, s. 22). Ancak teolojik anlatımdan yola çıkılarak Herodes Geç Antik-Erken Hristiyan döneminden itibaren resim sanatına konu olmuştur. Nitekim 4. yüzyıl yazarı Macrobius, Herodes’in Suriye’de iki yaşında altındaki çocukları katletme emri verdiğine atıfta bulunur (Barnett, 1999, s. 85). İsa’dan kurtulmak uğruna 2 yaşına kadar olan tüm erkek çocuklara savaş açan kral, Kapadokya resim sanatında genellikle çapraz bacaklı bir sandalyede oturur ve emrinin yerine getirilişini izler. Eğritaş Kilisesi’nde sahneden geriye yalnızca Herodes’in emri verme anı ulaşmıştır (Şek. 10). Güzelöz 3 Nolu Kilisede Herodes yalnız tasvir edilmiştir (Şek. 11). Ancak diğer sahnelerde, kralın arkasında, ayakta tasvir edilen noter figürüne rastlanır. Noter, Herodes’in emirlerine resmiyet kazandıran bir devlet memuru olarak karşımıza çıkar. Masumların Katli sahnesindeki bu figürün Herodes’e eşlik ederek tasvir edilmesi, Herodes’in zalim emrinin bürokratik bir karar olarak sunulmasını sağlar.

Şekil 9

Tokalı Eski Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tokalı Church* (Öncelen Archive 2020)

Şekil 10

Eğritaş Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) (Çizim Thierry 1963) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Eğritaş Church* (Öncelen Archive, 2020) (Drawing: Thierry 1963)

Şekil 11

Güzelöz 3 Nolu Kilise “Masumların Katli” Sahnesi (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Güzelöz 3 Church* (Öncelen Archive 2020)

Kapadokya’da 2 sahnede Herodes’in söz konusu emri verme anı da betimlenmiştir. Bu yapılar Nikephoras Phokas Kilisesi ve Tavşanlı Kilise’dir. Bahattin Samanlı Kilisesi’nde katliam emrini veren Herodes tuniği kalkık ve sol eli dizinin üzerinde duracak şekilde betimlenmiştir (Şek. 8). Bu duruş antik dönemin “Maestas Domini (Pantokrator İsa)” ikonografisinden alınmış olmalıdır. Bir hükümdarın ya da tanrının gücünün işareti olarak hükümdarın çıplak dizle tasvir edilmesi, Kapadokya ve başkentteki modeller arasındaki bağlantıya işaret eder (Jolivet-Lévy, 2009, s. 104).⁶

İçerdiği şiddete ve duygusal yoğunluğuna rağmen, Kapadokya’da kompozisyon şeması dahilindeki figürler duygularını mimik yerine jestlerine yansıtmıştır. Çocukları Yusuf ve Benyamin’in acısını taşıyan Rahel’in

Şekil 12

Tokalı Eski, Ayvalı ve Bahattin Samanlıği Kiliseleri, “Masumların Katli” Sahnesi, Detay (Öncelen Arşivi, 2020) / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Tokalı, Ayvalı, and Bahattin Samanlıği Churches, Detail* (Öncelen Archive, 2020)

duygusu yüzünden okunmaz. Onun yerine çektiği acının ifadesinde iki yandan çektiği saçları kullanılır (Şek. 12). Hristiyanların ölüm konusundaki düşünce ve inançları bu sahnenin şekillenmesine etki etmiştir. Damascuslu (Şam) John ölüm karşısındaki eski ve yeni tutumları karşılaştırmıştır. Eski düzenlemelerde insan ırkının bir lanet altında olduğu ve ölümün bir ceza olarak görüldüğü, bu nedenle yas tutulduğunu ifade etmiştir. İsa bir Mesih olarak halkın arasına karışmadan önce, Masumların Katli esnasında evladını kaybeden Rahel’in acısı bundan kaynaklanır. Ancak artık Tanrı canlandırıcı ve kurtarıcıdır. Doğamız yüceltilmiş ve ölümsüzlüğe dönüştürülmüştür (Maguire, 1977, s. 128). Bu durum İsa’nın ölümü ve gömülmesi sahnelerinde yas tutanların giysilerini yırttığını ya da saçlarını çektiğini görmememizin sebebidir.

Bizans edebiyatında “Masumların Katli” sıklıkla işlenen bir konu olarak karşımıza çıkar.⁶ Aziz John Chrysostom’a atfedilen bir vaazda annelerin çektikleri şu cümlelerle açıklanmıştır. “Bu ve benzeri olayların etkisi altında anneler zayıf düştü ve acıların sarhoşluğunda dikkat etmediler. Tuniklerini parçaladılar, saçlarını havada salladılar, [kıyafetlerini yırttıkları için] görünmemesi gereken göğüslerini açtılar, taşlarla göğüslerini kestiler, yanaklarını cellatlar gibi parçaladılar” (Maguire, 1977, s. 130). Annelerin umutsuzluğu İsa’nın ölümü ve dirilişi hakkında teselli edici bilgiye sahip olmadıklarından dolaydır. Nitekim John Chrysostom sözlerine şu şekilde devam eder: “Muhtemelen anneler acılarıyla sarsıldıkları için böyle ağladılar çünkü çocukların neye fayda sağlayacağını bilmiyorlardı. Bu çocuklardan daha kutsal kim var?” (Maguire, 1977, s. 130).

Saçların yolunması, giysilerin yırtılması ve başla göğsün dövülmesi gibi şiddetli jestler klasik sanatta olduğu gibi Hristiyan sanatında da görülmekle beraber sınırlı bağlamlarda ortaya çıkar (Maguire, 1977, s. 128). Masum Çocukların Katli sahnesinin yanı sıra Hristiyan ikonografisinde bu jestlerle gördüğümüz bir

⁶ Sahnenin Bizans edebiyatı örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Messis, 2022, s. 74-83; Duluş, 2022, s. 269-282.

diğer sahne Kayafa'nın Yargısı'dır. Kayafa yargıladığı İsa'ya “Tanrı'nın oğlu Mesih sen misin” diye sormuş, İsa “Söylediğin gibidir” yanıtını vermiş, bunun üzerine Kayafa giysilerini yırtarak “Tanrı'ya küfretti” karşılığını vermiştir. Ancak bu iki sahnedeki jestler benzer olsa da sebep farklıdır. Masum Çocukların Katli sahnesindeki jestler kederi temsil ederken Kayafa'nın Yargısı sahnesindeki jestler öfkeyi ifade eder (Öncelen, 2023, s. 157).⁷

Kapadokya duvar resminde Masumların Katli sahnesi İsa'nın çocukluk çevrimi içerisinde yer alır. Resim programında İsa'nın Doğumu, Müneccim Kralların Tapınması, Yusuf'un Rüyası ve Mısır'a Göç sahneleri ile beraber söz konusu sahneye yer verilir. Kapadokya'da Masumların Katli sahnesinin görüldüğü yapılar ağırlıklı olarak tek nefli kilisedir (Tablo 1). Ancak Ayvalı ve Göreme 11 Nolu Kilise iki nefli olmasıyla, Soğanlı Belli Kilise üç nefli olmasıyla, Tağar Karlık Kilise kapalı Yunan haçı planlı olmasıyla, Güzelöz Haç Kilise serbest haç planlı olmasıyla ve Ortaköy Aziz Georgios Kilise ise trikonchos planlı olmasıyla diğerlerinden ayrılır. Tek nefli kiliselerin öyküleyici resim programına elverişli yüzeylere sahip olmasından dolayı İsa'nın çocukluk

çevriminde yer alan bu sahne resim programında yer alabilmiştir. Ancak Kapadokya'da yoğun olarak karşımıza çıkan kapalı Yunan haçı planlı kiliselerden yalnızca bir yapıda Masumların Katli sahnesi görülür. Bunun sebebi parçalı resim yüzeyine sahip olan kapalı Yunan haçı planlı yapıların resim programlarında bayram sahnelerinin ön plana çıkmasıdır. Ancak tek kapalı Yunan haçı planlı örnek olan Tağar Karlık Kilise'nin kuzey haç kolunda bulunan Masumların Katli sahnesi, oldukça geniş bir yüzeye yapılmasıyla Kapadokya örneklerinden ayrılır. Sahne iki farklı yüzeye yapılmış ve hem Herodes anlatımına hem de Rahel'in acısına odaklanacak şekilde genişletilmiştir. Jerphanion bu durumun sebebini, sanatçının Çocukluk sahnelerinin sonuna ulaşmasına rağmen tonoz dizisini tamamlamamış olmasından kaynaklanabileceği ile açıklar (Jerphanion, 1936, s. 185).

Yazıtı olmayan Kapadokya kiliselerinde tarihlendirme konusunda farklı araştırmacılar farklı görüşlere sahip olabilmektedir. Ancak Masumların Katli sahnesinin görüldüğü 14 kilise ağırlıklı olarak 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir.⁷

Tablo 1

Kapadokya Bölgesinde “Masumların Katli” Sahnelerinin Yapı İçindeki Dağılımı / *Location of the “Massacre of the Innocents” Scene in the Church in the Cappadocia Region.*

Yapı Adı	Plan Tipi	Sahnenin Yapı İçindeki Yeri
Bahattin Samanlığı Kilisesi	Tek nefli	Kuzeyde
Eğritaş Kilise	Tek nefli	Güneyde
Göreme 11 Nolu Kilise	İki nefli	Kuzey nefin kuzeyinde
Güllüdere Ayvalı Kilise	İki nefli	Güney nefin kuzeyinde
Bahçeli İçeridere Kilisesi	Tek nefli	Güneyde
Güzelöz Haç Kilise	Serbest haç	Kuzey haç kolunda
Güzelöz 3 Nolu Kilise	Tek nefli	Batıda
Tağar Karlık Kilise	Kapalı Yunan haçı	Kuzey haç kolunda
Soğanlı Belli 2 Kilise	Üç nefli	Orta nefte
Nikephoros Phokas Kilise	Tek nefli	Güneyde
Ortaköy Aziz Georgios Kilisesi	Trikonchos	Kuzeyde
Pancarlık Kilise	Tek nefli	Güneyde
Tavşanlı Kilise	Tek nefli	Kuzeyde
Tokalı Eski Kilise	Tek nefli	Kuzeyde

⁷ Yapıların tarihleri için bkz. Bahattin Samanlığı Kilisesi: 10. yüzyıl sonu (Lafontaine-Dosogne, 1963), 11. yüzyılın ilk yarısı (Restle, 1969).; Eğritaş Kilise: 9-10. yüzyıl (Jolivet-Lévy, 1991).; Göreme 11 Nolu Kilise (St. Eustathe): 970-980 (Restle 1967).; Güllüdere Ayvalı Kilise: 913-920.; Güzelöz Haç Kilise: 10. yüzyıl (Ötügen, 1984).; Güzelöz 3 Nolu Kilise 9.yy (Hild-Restle, 1981).; Nikephoros Phokas Kilisesi: 963-969.; Ortaköy Aziz Georgios Kilisesi: 10.yüzyılın ilk yarısı (Jolivet-Lévy, 1991).; Pancarlık Kilise: 11. yüzyılın ilk yarısı (Restle 1969), 9. yüzyılın ikinci yarısı (Jolivet-Lévy 2007).; Soğanlı Belli 2 Kilise (Kubbeli 2): 10.yy (Jolivet-Lévy, 2015).; Tağar Karlık Kilise:10.yy ilk yarısı (Jolivet-Lévy, 2015).; Tokalı Eski Kilise: Yaklaşık 910 / 920 (Restle, 1969), 10. yüzyıl (Rodley 1985), 10. yüzyılın ilk çeyreği (Epstein, 1986; Ötügen, 1987; Wharton, 1988; Jolivet-Lévy, 1991).; Tavşanlı Kilise: 913 – 959.

Şekil 13

Rabbula İncili, “Masumların Katli” Sahnesi / *The Scene of the “Massacre of the Innocents” in the Rabbula Gospel* (URL 3)

KARŞILAŞTIRMA

Masumların Katli ikonografisinin anıtsal resim sanatı ölçeğindeki Bizans temsilleri sınırlıdır. Kapadokya dışında, bu kompozisyonun ikonoklazma sonrası kiliselerin resim programında yaygın olarak kullanıldığı fikrini destekleyecek maddi kanıt yoktur (Messis, 2022, s. 72). Roma’daki Santa Maria Maggiore kilisesinin zafer takı üzerindeki 432-440 yılları arasında yapılmış olan mozaik sahnenin erken örneklerden biridir. Sahnede tahtında oturan Herodes’in çocuklarını tutan bir grup anneyi işaret eden askere emir vermek üzere sağ elini kaldırdığı görülür. Kadınların üzüntüsü omuzlarına dökülen dağınık saçlarıyla ifade edilir. İçlerinden yalnızca biri arkası dönük bir şekilde çocuğunu kıyafetinin içine saklama çabasındadır. Bu sahne katliamı sakın bir şekilde tasvir etmesiyle erken dönem örneklerinden ayrılır (Maguire, 1981, s. 28). Bununla birlikte sahnede çocuklardan birinin alnında küçük bir haç görülür. Bu haç muhtemelen çocukların mühürlenmesine ve kanla vaftiz edildiğine vurgu yapmak içindir (Schiller, 1971, s. 115). Oysa söz konusu sahnenin öne çıkan unsurlarının başında askerlerin çocuklara uyguladığı şiddet gelir. Berlin Staatliche Müzesi’nde sergilenen 5. yüzyıla ait fildişi panelde dramatik bir katliam sahnesi yer alır. Söz konusu sahnede bir asker, arkasındaki ağlayan annelere aldırmadan bacağından tuttuğu bir çocuğu Herodes’in

ayaklarının önüne fırlatmak üzere resmedilmiştir. Kral Herodes emir vermek üzere elini kaldırmıştır (Şek.1-2). Sahnenin doğudaki ilk örneği olan Rabula İncili’nde Rahel tasviri batıdaki Santa Maria Maggiore Kilisesi’nden farklı olarak durdurmak için askerın ellerine doğru uzanmaktadır (Şek.13).

Orta Bizans dönemine ait. Paris gr. 510 fol. 137’de karşımıza çıkan sahnede büyük boyutlarda kılıç ve mızrak taşıyan askerler hareketli şekilde tasvir edilmiştir. Kariye Kilisesi sahnenin sınırlı sayıdaki Geç Bizans örneğini barındırması açısından önem taşır. Bu yapıda Masumların Katli sahnesi beş bölüm halinde ele alınmıştır: Herodes’in emri vermesi, askerlerin emre uyması, katliam görüntüleri, çocuklarına ağlayan anneler ve Elizabeth ile Yahya’nın kaçıışı bu bölümleri oluşturur. Bizans sanatında Elizabeth ve Yahya’nın Kaçıışı teması nadir görülür (Lafontaine-Dosogne, 1975, 229-230). Bu nedenle Kariye örneği önem arz eder. Bununla birlikte Kariye örneğinde yazıtların sahnenin görsel imgesini güçlendirdiği görülür (Şek. 14). Örneğin Elizabeth ve Yahya’nın Kaçıışı sahnesindeki dram ve şiddet askerın kılıcının Elizabeth’in adının olduğu yazıtı kesmesiyle (ELI / SABETH) vurgulanır (Şek. 15; Ousterhout, 2004, s. 11).

Şekil 14

Kariye Kilisesi, “Masumların Katli” Sahnesi / *The Scene of “Massacre of Innocent” in Chora Church* (URL 4)

Şekil 15

Kariye Kilisesi, “Elizabeth ve Yahya’nın Kaçışı” Detay / *The Detail of “The Escape of Elizabeth and John” in the Chora Church.* (URL 5)

Anıtsal resim, el yazmaları ve el sanatları gibi çalışmalar ışığında Bizans dönemine ait sınırlı sayıdaki örneklerin yanında Masumların Katli sahnesinin Kapadokya yapılarında -günümüzdeki korunma durumlarından bağımsız olarak- yaygın olması, bölgenin resim programının çeşitliliğini vurgulaması açısından önem taşır. Bu yoğunluk yapıların plan tipinden bağımsız değildir. Resim programında Masumların Katli sahnesi İsa’nın Doğumu çevrimi dahilinde yer alır. İsa’nın Doğumu, Çobanların Tapınması, Kahin Kralların Tapınması, Masumların Katli ve Mısır’a Göç sahneleri duvar resminde birbiriyle ilişkili olacak şekilde yansıtılır. Kapalı Yunan haçı planlı yapılarda duvarların bölüntülü yapısı nedeniyle, İsa’nın çocukluğu anlatısındaki sahnelerin tamamına yer vermeye uygun bir zemin bulunmaz. Bu nedenle dekorasyon daha çok bayram sahneleri ile şekillendirilir. Ancak tek nefli ve/veya iki nefli kiliselerin zeminleri öyküleyici anlatıma olanak sağlar. Nitekim plan tipleri göz önüne alındığında Masumların Katli sahnesinin ağırlıklı olarak tek veya iki nefli kiliselerin resim programında yer aldığı görülür.

SONUÇ

Kapadokya, söz konusu sahnenin temsillerinin yoğunluğuyla öne çıkar. Bölgede Herodes, askerler tarafından öldürülen çocuklar ve acısına şahit olduğumuz Rahel üçgeninde oluşturulan bir kompozisyon karşımıza çıkar. Sahne anlatımında yalnızca Kanonik Matta İncili’nden faydalanılmış. Apokrif kaynaklı Elizabeth ve Yahya anlatımı Kapadokya duvar resmine yansımamıştır. Bölgedeki örneklerde sade bir arka plan söz konusudur. Yalnızca Tavşanlı Kilise’de olayın gerçekleştiği açık alana vurgu yapan ağaçları gördüğümüz halde diğer yapılarda doğa unsurlarına yer verilmemiştir.

Masumların Katli sahnesi Hristiyanlığın ilk şehitlerini konu alır ancak bu kompozisyon yalnızca katliam sahnesi olarak değerlendirilmemelidir. Burada canlarından olan çocukların ve evlatlarını kaybeden acılı annelerin

temsiliyeti, Komünyon ayini sırasında uzattığı ekmek ve şarap için “Alın yiyin, bu sizler için feda ettiğim bedenimdir” ve “Alın için, bu sizler için feda ettiğim kanımdır” diyen İsa’nın tutumu ile benzerdir. Bu sahne Hristiyanlığın zaferinin ve bu zafer uğruna çekilen acıların birer vurgusudur. Zalimliğine vurgu yapılan Kral Herodes’in Santa Maria Maggiore örneğinde olduğu gibi bazı yapılarda haleli tasvir edilmesi de bu sebeptir.

KAYNAKÇA

- Barnabas İncili (2019). Çev. Mehmet Yıldız. Bilge Kültür Sanat.
- Barnett, P. (1999). *Jesus and the Rise of Early Christianity: A History of New Testament Times*. IVP Academic.
- Clarke, H. (2003). *The Gospel of Matthew and Its Readers: A Historical Introduction to the First Gospel*. Indiana University Press.
- Duluş, M. (2022). Philagathos of Cerami: The Massacre of the Holy Innocents. F.Spingou (Ed.), *Sources of Byzantine Art History Vol.3 The Visual Culture of Later Byzantium c.1081-c.1350* (s. 269-282) içinde. Cambridge University Press.
- Epstein, A. W. (1986). *Tokalı Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hild, F & Restle, M. (1981). *Kappadokien, Tabula Imperii Byzantini Band 2*. Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Jacobson, D. M. (2001). Three Roman Client Kings: Herod of Judaea, Archelaus of Cappadocia and Juba of Mauretania. *Palestine Exploration Quarterly* 133, 22-38.
- Jerphanion, G. (1925). *Une nouvelle province de L'Art Byzantin les eglises rupestres de Cappadoce*. Librairie Orienraliste Paul Geuthner.
- Jolivet-Lévy, C. (1991). *Les eglises Byzantines de Cappadoce: Le Programme Iconographique de l'abside et de Ses Abords*. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Jolivet-Lévy, C. (2007). Nouvelles Donnees sur le IX Siecle en Cappadoce: L'Eglise d'İçeridiere. *Recueil des Travaux de l'Institut d'etudes Byzantines, XLIV*, 73-94.
- Jolivet-Lévy, C. (2009). The Bahattin Samanlığı Kilisesi at Belisırma (Cappadocia) Revisited. C. Hourihane (Ed.), *Byzantine Art: Recent Studies Essays in Honor of Lois Drewer* (s. 81-110) içinde. Princeton University.
- Jolivet-Lévy, C. (2015). *La Cappadoce Un Siècle Après G. D. Jerphanion*. Geuthner.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1963). Nouvelles Notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33(1), 121-183.
- Lafontaine-Dosogne, J. (1975). Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ. P. A. Underwood (Ed.), *The Kariye Djami Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background Vol 4* (s. 195-242) içinde. Princeton University Press.
- Lincoln, A. T. (2013). *Born of a Virgin: Reconceiving Jesus in the Bible, Tradition and Theology*. Eerdmans Publishing Co.
- Maguire, H. (1977). Depiction of sorrow in Middle Byzantine art. *Dumbarton Oaks Paper*, 31, 123-174.
- Maguire, H. (1981). *Art and Eloquence in Byzantium*. Princeton University Press.
- Maier, P. L. (1998). Herod and the Infants of Bethlehem. E. J. Vardaman (Ed.), *Chronos, Kairos, Christos II: Chronological, Nativity and Religious Studies in Memory of Ray Summers* (s. 169-191) içinde. Mercer University Press.
- Messis, C. (2022). Le Massacre des Innocents à Byzance: Entre Homilétique, Ekphrasis et Iconographie. Michel Stavrou (Ed.), *Histoires Chrétiennes en images: Escape, temps et structure de la narration Byzantine et Moyen Age occidental* (s. 69-84) içinde. Editions de la Sorbonne.
- Millet, G. (1916). *Recherches sur L'Iconographie de L'Evangile*. Fontemoing et Cie Editeurs.
- Ousterhout, R. (2004). The Kariye Camii: An Introduction. H. A. Klein (Ed.), *Restoring Byzantium: The Kariye Camii in İstanbul the Byzantine Institute Restoration* (s. 5-14) içinde. Miriam & Ira D. Wallach Art Gallery.
- Ousterhout, R. (2017). *Visualizing Community: Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library & Collection.
- Öncelen, G. (2023). *Kapadokya Bizans Kiliselerinde İsa'nın Çektikleri Sahneleri*. Dorlion Yayınları.
- Ötüken, Y. (1984). Kappadokya Bölgesi Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 143-173
- Ötüken, Y. (1987). *Göreme*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Restle, M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*. Irish University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge University Press.
- Sarıkcıoğlu, E. (2009). *Diğer İnciller (Apokrif İnciller)*. Fakülte Kitabevi.
- Sarıkcıoğlu, E. (2017). *Kanonik ve Apokrif İncillere göre Hz. İsa hayatı ve mesajı*. Ankara Okulu Yayınları.
- Schiller, G. (1971). *Iconography of Christian Art I*. New York Graphic Society Ltd.
- Smallwood, E. M. (1976). *The Jews Under Roman Rule*. E. J. Brill.
- Smith, B. (1918). *Early Christian Iconography and a School of Ivory Carvers in Provence*. Princeton University Press.
- Thierry, N. & Thierry, M. (1963). *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce région du Hasan Dağı*. Librairie C. Klincksieck.

Türker, A. (2008). *Güllüdere Vadisinde Bulunan Ayvalı Kilise ve Resim Programı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Wharton, A. J. (1988). *Art of empire: Painting and architecture of the Byzantine periphery*. The Pennsylvania State University Press.

Whiston, W. (1737). *The genuine works of flavius Josephus the jewish historian*. University of Cambridge.

URL Kaynakları

“Vahiy Kitabı”, <https://incil.info/kitap/rev/1>

“Matta İncili”, <https://incil.info/kitap/Matta/1>

“Luka İncili”, <https://incil.info/kitap/Luka/1>

“Yuhanna İncili”, <https://incil.info/arama/Yuhanna+1>

URL-1. *Santa Maria Maggiore Kilisesi “Masumların Katli” Sahnesi*. <https://thevcs.org/massacre-innocents#flee-wrath-come> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-2. *Berlin Müzesi Fildişi Panel*. <https://thevcs.org/massacre-innocents#you-did-it-oneleast> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-3. *Rabbula İncili, “Masumların Katli” Sahnesi*. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Rabbula_Gospels#/media/File:RabulaGospelsFolio04vCanonTable.jpg adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-4. *Kariye Kilisesi, “Masumların Katli” Sahnesi*. <https://hagiasophiatruey.com/outer-narthex-mosaics-chora/2/> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

URL-5. *Kariye Kilisesi, “Elizabeth ve Yahya'nın Kaçışı” Detay*. <https://hagiasophiatruey.com/outer-narthex-mosaics-chora/2/> adresinden 20.08.2024 tarihinde alınmıştır.

